

◆◆ SZUROMI SZABOLCS ANZELM O.PRAEM

Kritikai megjegyzések az ismert magyarországi provenienciájú középkori kánonjogi kéziratállományhoz^{*}

1. BEVEZETÉS

Magyarország területe a középkori kódexállomány fennmaradása szempontjából nem tekinthető szerencsésnek. Sem a háborúk, tűzvészek, sem az egyes időszakok politikai helyzete – beleértve az ország határainak radikális módosulásait – nem kedveztek a középkorban használt kéziratállomány, azon belül a kánonjogi kéziratok fennmaradásának. Ezt tovább erősítette a középkortól stabilan működő egyetem-, így a helyi egyetemi könyvkultúra hiánya,¹ annak ellenére, hogy ezt némileg pótolta a káptalani, illetve székesegyházi oktatás néhány kiemelkedő központja és könyvtára a 13–15. században (vö. az esztergomi Collegium Christi² és a veszprémi székesegyházi stu-

^{*} Elhangzott az Egri Főegyházmege, az Országos Katolikus Gyűjteményi Központ, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Klasszika Filológiai Tanszéke és a Váci Egyházmegyei Könyvtár szervezésében, az Egri Érseki Palota – Látogató Központban megrendezett „III. Scriptorium-konferencia” ülésén (2019. május 22). A tanulmány a Nemzetközi Kánonjogtörténeti Kutatóközpontban (Budapest) készült, és a Biblioteca Apostolica Vaticanában, a British Libraryben (London), valamint a Bibliothèque d'étude et du patrimoine de Toulouse-ban (Toulouse) került jelentős kiegészítésre, a KAP19-31008-3.6-JÁK projekt keretében.

¹ Legutóbb vö. SZUROMI, Szabolcs Anzelm, *La fondazione delle università nel medioevo e le particolarità dell'insegnamento universitario*, in *Folia Theologica et Canonica* (2014) 123–134, különösen 133; Uő, *Az egyházi intézményrendszer története* (Szent István Kézírókönyvek 15) (Budapest, Szent István Társulat, 2017) 236–237.

² KÖRMENDY Kinga, *Az esztergomi Collegium Christi és könyvtára a XIV–XV. században*, in *Magyar Könyvszemle* (1983) 1–20; Uő, *La formation universitaire des chanoines cathédraux d'Esztorgom aux XIVe et XVe siècles*, in *Formation intellectuelle et culture du clergé dans les territoires Angevins* (Collection de l'École Française de Rome 349) (ed. Marie-Madeleine de Cevins – Jean-Michel Matz; Roma, École française de Rome, 2005) 79–87. C. TÓTH Norbert – KÖRMENDY Kinga, *A Collegium Christi alapítása és tagjainak egyetemi tanulmányai. Az oklevelek és kéziratok tanúsága*, in *Metropolis Hungariae* (szerk. Hegedűs András; Esztergom, Prímási Levéltár, 2017) 145–165.

dium³), valamint az egyházmegyei-kuriális⁴ és a szerzetesi könyvtárak megléte.⁵ Ám ez utóbbiak is alapvető pusztulásra mentek keresztül az említett okok miatt.⁶ Ilyen tekintetben kiemelkedő esemény volt az Országos Széchényi Könyvtárban 1985-ben „Kódexek a középkori Magyarországon” címmel rendezett kiállítás, és különösen a kiállított szöveganyag összefoglaló – precíz kodikológiai és paleográfiai leírását tartalmazó, részletes tudományos apparátussal ellátott – katalógusa.⁷

A magyarországi középkori kódexek külföldre kerülése és ezzel együtt – néhány országban – 20. századi pusztulása, az idehaza megmaradt nagyon hiányos kódexállomány vizsgálata mellett, a kódextörédek-kutatásra irányította a figyelmet, amely elsősorban Mezey László (†1984)⁸ nevéhez fűződik.⁹ Az így megindult és a *Fragmenta codicum in bibliothecis Hungariae* sorozatban 1983-tól publikált eredmények mind a mai napig egyre gazdagabb adalékokkal szolgálnak a középkori – beleértve a középkori kánonjogi – kéziratállomány megismeréséhez.¹⁰ Ez kiegészült – már a *Fragmenta Co-*

³ TÖLGYESI József, *A középkori veszprémi főiskola néhány kérdéséhez*, in *Tudomány és művészet Veszprémben a 13–15. században* (Veszprémi Múzeumi Konferenciák 6) (szerk. Fodor Zsuzsa; Veszprém, Veszprém Megyei Jogú Város Önkormányzata, 1996) 99–110, különösen 103, 106–107.

⁴ Az Esztergomi Székeskáptalan tagjaira vonatkozóan, 1183 és 1543 között: KÖRMENDY Kinga, *Studentes extra regnum. Egyetemjárás és könyvhasználat az Esztergomi Székeskáptalanban 1183–1543* (Bibliotheca Institutii Postgradualis Iuris Canonici Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae III/9) (Budapest, Szent István Társulat, 2007); vö. SZUROMI Szabolcs Anzelm, *A magyar és lengyel egyház történelmi kapcsolatainak kezdetei*, in *Iustum Aequum Salutare* (2015) 251–257, különösen 255–257.

⁵ CSAPODI Csaba, *A középkori magyarországi könyvtárak története*, in *Kódexek a középkori Magyarországon. Kiállítás az Országos Széchényi Könyvtárban* (Budapest; Interpress Kiadó és Nyomda Vállalat, 1985) 19–33, különösen 19–20; SZUROMI, Szabolcs Anzelm, *Exemplars of the Ecclesiastical Libraries at the Dawn of the High Middle Ages in Europe. Their Goals, Sources, and Peculiarities*, in *Henoch* (2018) 80–86.

⁶ A fennmaradt kötetekről összegzően vö. CSAPODI Csaba – CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára, *Bibliotheca Hungarica. Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt I–II: Fennmaradt kötetek* (Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei. Új sorozat 23, 31) (Budapest, Akadémiai, 1993³); UÓK, *Bibliotheca Hungarica. Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt III: Adatok elveszett kötetekről* (Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei. Új sorozat 33) (Budapest, Akadémiai, 1994).

⁷ *Kódexek a középkori Magyarországon* 77–273.

⁸ MADAS Edit, *Mezey László*, in *Magyar Katolikus Lexikon IX* (szerk. Diós István; Budapest, Szent István Társulat, 2014) 83.

⁹ MEZEY László, *Fragmenta codicum. Egy új forrásterület feltárása (1974. január – 1975. július)*, in *MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei* (1978) 65–90; vö. MADAS Edit, *Egy 12. századi prédikációgyűjtemény töredékei magyarországi könyvtárakban*, in *Magyar Könyvszemle* (1993) 249–262, különösen 250.

¹⁰ Eredeti nevén: *Fragmenta Codicum* Kutatócsoport. Vezetője: Mezey László (1974–1984); Vizkelety András (1984–2003); Madas Edit (2003–2017); Sarbak Gábor (2017–). A kutatócsoport megalapításától (1974) 2000-ig az Eötvös Collegium, 2000-től 2007-ig az OSZK, 2007-től az MTA–OSZK Res Libraria Hungariae Kutatócsoport szervezeti egységként működik. Jelenlegi munkatársak: Sarbak Gábor, Lauf Judit, Boreczky Anna, Zsupán Edina, Kisdi Klára, Hende Fan-

dicum kutatócsoport keretében is – Erdő Péter kutatásaival,¹¹ aki 1988-ban tette közzé első önálló összegzését *Kánonjogi kódexek és töredékek Magyarországon* címmel, először olasz nyelven.¹² Ezt követte *A részleges egyházjog forrásszövegei a Magyarországon őrzött középkori kódexekben* címmel az ez irányú kutatásait összegző elemzése, 1992-ben.¹³ A kutatások mind a mai napig zajlanak, mind a Res Libraria Hungariae kutatócsoport keretében,¹⁴ mind az egyes egyházmegyei könyvtárakból kibontott töredékek tekintetében, amihez „a maradandó értéket jelentő kéziratos könyvkultúra fennmaradt emlékeinek megőrzését, anyagának szakszerű feldolgozását és a kutatást, valamint az ismeretátadást segítő pontos és korszerű segédletek biztosítását” kiemelt célként kezelve, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Nemzetközi Kánonjogtörténeti Kutatóközpontja¹⁵ is hivatalosan csatlakozott 2018. december 5-én.¹⁶

Az így feltárt írásos töredékek anyaga korántsem nevezhető egyenletesnek a kéziratok provenienciája tekintetében.¹⁷ Az ország 1686 utáni helyre-

ni, Korondi Ágnes; külső munkatársak: Madas Edit, Vizekety András, vö. <http://www.fragmenta.oszk.hu> (2020.03.29.).

¹¹ SZUROMI Szabolcs Anzelm, *Egy nemzetközi szintű középkori kánonjogtörténeti kutatócentrum kialakulása*, in *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* (2012) 1–2/183–191, különösen 184.

¹² ERDŐ, Péter, *Codici manoscritti di diritto canonico e loro frammenti in Ungheria*, in *Apollinaris* (1988) 341–354. Magyar nyelvű átdolgozott kiadása: Uő, *Kánonjogi kódexek és töredékek Magyarországon*, in *Tanulmányok a középkori magyarországi könyvkultúráról* (szerk. Szelestei Nagy László; Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 1989) 51–61.

¹³ ERDŐ Péter, *A részleges egyházjog forrásszövegei a Magyarországon őrzött középkori kódexekben*, in *Magyar Könyvszemle* (1992) 301–312.

¹⁴ A kutatásról vö. MADAS Edit, *Fragmenta codicum in bibliothecis Hungariae – Egy középkori forrásterület rendszeres feltárásáról*, in *Aetas* (2008) 1/101–115. A kutatócsoport sorozatának kánonjogi kéziratosait is magában foglaló leírásai megtalálhatóak: *Fragmenta latina codicum* (Fragmenta codicum in bibliothecis Hungariae I/1) (Budapest, Akadémiai, 1983); *Fragmenta latina codicum in Bibliotheca Seminarii Cleri Hungariae Centralis* (Fragmenta codicum in bibliothecis Hungariae I/2) (Budapest, Akadémiai, 1988); *Mittelalterliche lateinische Handschriftenfragmente in Esztergom* (Fragmenta et codices in bibliothecis Hungariae II) (Budapest, Akadémiai, 1993); *Mittelalterliche lateinische Handschriftenfragmente in Győr* (Fragmenta et codices in bibliothecis Hungariae III) (Budapest, Akadémiai, 1998); *Mittelalterliche lateinische Handschriftenfragmente in Sopron* (Fragmenta et codices in bibliothecis Hungariae V) (Budapest, Akadémiai, 2006).

¹⁵ A Nemzetközi Kánonjogtörténeti Kutatóközpontot (International Canon Law History Research Center) a Magyar Katolikus Püspöki Konferencia alapította a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen (Budapest) Szuromi Szabolcs előterjesztésére 2013-ban. Megszervezője, majd igazgatója Szuromi Szabolcs (2013–); Tudományos Tanácsának elnöke: Erdő Péter; Tudományos Felügyelő Bizottsága: Nicolás Álvarez de las Asturias (Universidad San Dámaso, Madrid), Joaquín Sedano Rueda (Universidad de Navarra, Pamplona); tisztagjai: Jose Miguel Viejo-Ximénez (Las Palmas), Nicolás Álvarez de las Asturias (Madrid), Joaquín Sedano Rueda (Pamplona), Orazio Condorelli (Catania), Bruno Esposito (Róma), Stephan Haering (München); vö. <http://www.iclhc.com> (2020.03.29.).

¹⁶ <http://m.oszk.hu/hirek/egyuttmukodesi-megallapodas-az-ppke-es-az-oszk-kozott> (2020.03.29.).

¹⁷ CSAPODI Csaba, *Az 1526 előtt Magyarországon használt kódexekre és nyomtatott könyvekre vonatkozó adatok gyűjtése*, in *Ars Hungarica* (1989) 1/3–4; SARBAK Gábor, *Írástörténeti szempon-*

állítására idején, majd azt követően a hazai könyvállomány, különösen egyházmegyei szinten – számos kiemelkedő könyvgyűjtő kanonok és püspök tevékenységének köszönhetően – jelentősen gazdagodott, külföldi – elsősorban német területről származó – kötetek megvételeivel (vö. Lippay György [†1666], Batthány József [†1799], Kopácsy József [†1847], Knauz Nándor [†1898] stb.). A 17–19. században megújult gazdag könyvtári kultúra öröksége alapvetően meghatározza tehát a magyarországi egyházmegyei székelyek és gyűjtemények összetételét, ahogy az állományukban végzett – kötetláblából kibontott – töredékkutatást is. Az így feltárt középkori töredékek anyaga jelentős kritikai vizsgálatot kíván mind a proveniencia, mind a possessor meghatározása, illetve nyomon követése tekintetében. Az újonnan készülő katalógusokban szigorú tudományos alaposág és körültekintés szükséges – a nagyszámú késői könyvbeszerzésből fakadóan – a középkori töredékek és az azokban fellelhető szöveganyag magyarországi használatára vonatkozó megállapítások megtétele során.

2. A PROVENIENCIA, A POSSESSOR ÉS A KÖZÉPKORI HASZNÁLATI HELY MEGHATÁROZÁSA

A „proveniencia” fogalmát és pontos jelentéstartalmát a kodikológiai szakértők különböző megközelítésből, más-más terjedelemben és hangsúlyokkal írják le.¹⁸ E helyütt a legszűkebb, rövid meghatározásra törekszünk. A „proveniencia” kifejezés így alapvetően arra a kérdésre próbál válaszolni, hogy hol készítették (hol másolták) a vizsgált kéziratot. A kutatás tehát elsődlegesen arra irányul, hogy minél pontosabb helymeghatározással azonosítsa azt a scriptoriumot (földrajzi régió, ország, országon belüli régió, város, kolostor, püspöki kúria, székesegyház stb.), amely a kézirat származási helyének tekinthető. A „proveniencia” meghatározásához – amint azt mind Csapodi Csaba, mind Körmeny Kinga pontosan felsorolja – támpontul szolgál a kódex tartalmi vizsgálata, beleértve a szövegmeghatározást, a paleográfiai tényeket, kortárs vagy későbbi kiegészítéseket, beillesztéseket (akár a kézirat megrendelője igényének megfelelően a főszövegbe történő jelentősebb bővítés beillesztésével, pl. proprium), a rubrikátor munkájának az egyediségét, különös tekintettel a díszített iniciáléokra; a kódex illuminációjának a sajátosságait (az említett beillesztések, díszítések vagy akár a tabula librorum és a

tok a proveniencia meghatározásánál, in *Ars Hungarica* (1989) 1/29–32; *Körkérdés: A proveniencia és a possessor fogalma a kodikológiában* [HOLL Béla; VÍZKELETY András – MADAS Edít – SARBAK Gábor; VESZPRÉMY László; SZELESTEI NAGY László; KÖRMENDY Kinga; ROZSONDAI Marianne; WEHLI Tünde], in *Ars Hungarica* (1989) 1/87–90.

¹⁸ *Körkérdés: A proveniencia és a possessor fogalma a kodikológiában* 87–90.

tabula titulorum, kánonszámozás stb. nem mindig kortárs kéz munkái, így gyakran későbbi, akár több korból és kéztől is származhatnak). A különböző tények önmagukban történő vizsgálata számos esetben eltérő keletkezési helyre is utalhat: „Az eredmények és problémák megfogalmazása jelenti a kódex egészéről való – az adott időpontban érvényes – tartalmi ismereteinket, amit a proveniencia fogalmában összegzünk.”¹⁹ A felsorolt általános támpontokon túl, a kánonjogi kéziratok tekintetében fontos hozzátennünk, hogy az arbor consanguinitatis kódexen belüli elhelyezkedése (esetleg kétszer!), valamint annak díszítése és a kiegészítő szövegek (szabályzati kivonatok, liturgikus szabályok és hosszabb liturgikus szövegek, városi jogkönyvek szabályai, pápa- és uralkodólisták, többletkánonok partikuláris zsinatokról, egyéni latinitás, pl. occitaniai) további fontos adalékkal szolgálhatnak a kézirat provenienciájának a meghatározásához.²⁰

A „possessor” szakkifejezést a kodikológia azokra a személyekre vagy intézményekre vonatkoztatja, akik/amelyek számára készítették (másolták) a konkrét kéziratot, valamint mindazokra a beazonosítható személyekre vagy intézményekre, akiknek/amelyeknek tulajdonában, illetve használatában volt a kódex, beleértve a jelenlegi tulajdonost is.²¹ A „possessor”-sor kronologikus és lokalizáció szerinti feltárása megrajzolja a kézirat történetét. A marginális megjegyzésekből, javításokból, rövidebb vagy hosszabb kiegészítésekből (akár néhány szavas interlineáris beszúrásból), magyarázó szövegszerű beillesztésekből, a kötet használatát segítő bejegyzésekből, fizikai kiegészítésekből (pl. pergamencsik, kiegészítő bifólió utólagos beillesztése a kódexbe vagy hozzávarrása valamelyik laphoz stb.) és a főszöveg tartalmi módosulásaiából, az újkor előtti kolligátumok esetében pedig azok szerkezetéből és sajátos összetételéből rekonstruálható a használati hely.²² Ez egy kánonjogi kézirat esetében elsődlegesen azt az intézményt jelöli, ahol a mindennapos egyházi tevékenységet segítette (plébánia, káptalan, székesegyházi vagy egyetemi oktatás, egyházi bíróság, püspöki kúria).²³ Az egyes egyházi intézmények tevékenysége szignifikánsan eltérő hatással volt a konkrét példányba beillesztett kiegészítésekre, megjegyzésekre, utalásokra, felsorolásokra stb.; ahogy arra is, hogy mely oldalak – témák – használata volt jóval gyakoribb a kódexen belül, összehasonlítva annak más oldalaival. Ez utóbbit jól láthatóan jelzi az oldalak fellapozásából származó szennyezettség és az írott

¹⁹ Vö. uo. [KÖRMENDY] 89.

²⁰ Részletesen vö. SZUROMI, Szabolcs Anzelm, *Essential Information about the Medieval Manuscripts. Paleographical and Codicological Principles for Identification of Origin of the Canonical Manuscripts*, in *Ephemerides Iuris Canonici Nuova Serie* (2016) 267–284

²¹ *Körkérdés: A proveniencia és a possessor fogalma a kodikológiában* [KÖRMENDY] 89.

²² SZUROMI, *Essential Information about the Medieval Manuscripts* 274–276.

²³ Uo. 278.

szöveg túlzott kopottsága.²⁴ A gyakran használt oldalak tematikus összegzése jelentős segítség a használati hely és az intézményes cél körülhatárolására (pl. mindennapos szentség- vagy szentelmény-kiszolgáltatás). Megjegyzendő, hogy a más jellegű szennyeződések és sérülések is fontos adatokkal szolgálhatnak a kódex őrzési helyéről (pl. templomi sekrestye), ezen adatok hasznosítása azonban – időbeli meghatározhatóságuk nehézsége miatt – csak nagyon kevés esetben nyújt pontos segítséget a kézirat (földrajzi) használati helyének és eredeti őrzési helyeinek a definiálásában.

3. A KÁNONJOGI KÉZIRATOK KÖZÉPKORI MAGYARORSZÁGI HASZNÁLATA

A kánonjogi kéziratokat vizsgáló szakembereknek – kánonjogtörténész, paleográfus, kodikológus stb. –, miközben a konkrét kánonjogi exemplár tartalmát (beleértve a benne szereplő művek azonosítását) és másolási, összeállítási idejét, valamint ezeknek a helyét igyekeznek meghatározni, szem előtt kell tartaniuk az előző pontban vázolt – a „proveniencia” és „possessor” körülhatárolásához szükséges – elveket. Minden ország különösen is felfigyel, ha a saját múltjának kulturális tanúját sikerül egy kutatás eredményeként azonosítani, hiszen az által a kánonjogtörténeti, irodalomtörténeti, tudománytörténeti stb. felfedezés nemcsak a területről kialakított általános ismereteket gazdagítja, hanem hozzájárul az adott ország írásos – esetünkben az egyház működéséhez kapcsolódó – kultúrájának pontosításához. Ez utóbbi ígéretes cél azonban nem homályosíthatja el a tudományos elemzés objektivitását, és a jelenben rendelkezésre álló tények szigorú – elfogulatlan – mérlegelését.

Mindezek tükrében akkor tekinthető megalapozottnak egy konkrét kánonjogi exemplár középkori magyarországi használatáról beszélni (N.B. az időkorlát eltérő a kánonjogi, liturgikus és teológiai kéziratok esetében a világi irodalmi műveltség és tudomány területéhez tartozó kéziratok időkorlátjához viszonyítva; sőt, mindkettőben több évtizedes eltérést látunk az egyes földrajzi régiók és országok helyzetének figyelembevételével), ha belső és külső tények alapján bizonyos, hogy: 1) magyar megrendelő részére készült, és meg is érkezett Magyarország területére 1545 előtt; vagy 2) Magyarországon készült; vagy 3) Magyarországra hozatala bizonyíthatóan 1545 előtt történt (az évszám lehet szűkebb, pl. Esztergom esetében a helyes értékelési dátum az 1543 előtti anyagot jelöli).²⁵ Nem szabad figyelmen kívül hagyunk az egyházi központoknak a háborús hódítások miatti – pl. török hódolt-

²⁴ Uo. 283–284.

²⁵ KÖRMENDY Kinga, *Középkori esztergomi könyvgyűjtemények*, in *Ars Hungarica* (1989) 1/41–46, különösen 42.

sági terület – kényszerű áthelyezését sem, ami értelemszerűen együtt járt a könyvállomány részleges pusztulásával, illetve a kúria, a káptalan és a püspökség ideiglenes székhelyére való átvitelével, valamint a könyvállománynak azon a helyen történő bővítésével. Az egyes könyvgyűjtő kanonokok, püspökök stb. hivatali beosztásában történt változás is kihatott a kéziratok vándorlására (vö. pl. Salzburg, Universitätsbibliothek M II. 11.;²⁶ ÖNB Cod. Lat. 4227).²⁷ Külön kategóriába tartozik az országhatárok változása miatt külföldre került kódexállomány kérdésköre (vö. pl. az OSZK Cod. lat. anyaga;²⁸ de itt említjük a Pozsonyi Káptalan kéziratállományát²⁹ és a gyulafehérvári Batthyaneum Könyvtár középkori anyagát is).³⁰

4. EGY KIEMELKEDŐ MŰ: KNAUZ NÁNDOR KATALÓGUSA A POZSONYI KÁPTALAN KÖZÉPKORI KÉZIRATAIRÓL

Bár Knauz Nándor (†1898)³¹ 1870-ben adta közre a Pozsonyi Káptalan kéziratait bemutató kötetét,³² amely így természetesen magán viseli az akkori tudományos elemzések jellegzetességeit, ma is komoly elismeréssel kell adóznunk egyedülálló értékeinek nemcsak hiánypótló forrásértéke miatt, hanem a munka elkészítéséhez és a kéziratok leírásához használt – korát meghaladó – módszere miatt is.

Első helyen szükséges említeni az egyes példányok tekintetében alkalmazott, kortársainál jóval precízebb leírást, amely a korabeli német tudományosság pontosságával vetekszik. Ugyan az irodalomtörténeti módszer alkalmazása már a 17. században jelentős fejlődésnek indult, de az összehasonlító forráskritikán nyugvó szövegkritikai elveknek az egyházi munkákra történő alkalmazása először német nyelvterületen történik meg a 18. század közepétől a 19. század közepéig terjedő időszakban (vö. Johann Lorenz von Mosheim [†1755], Ferdinand Christian Baur [†1860], Karl

²⁶ TÖRÖK Gyöngyi, *Pálóczi György breviariuma*, in *Kódexek a középkori Magyarországon* 127.

²⁷ KÖRMENDY, *Studentes extra regnum* 187–188 (n. 78).

²⁸ Vö. BARTONIEK, Emma, *Codices latini medii aevi* (Codices manuscripti latini I) (Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 1940).

²⁹ Vö. KNAUZ Nándor, *A Pozsonyi Káptalannak kéziratjai (Különnyomat a Magyar Sion IV.–VII. folyamaiból)* (Esztergom, Horák Egyed, 1870).

³⁰ VARJÚ Elemér, *A gyulafehérvári Batthyány-könyvtár*, in *Magyar Könyvszemle* (1899) 134–175, 209–243, 329–345.

³¹ BEKE Margit, *Az Esztergomi (Esztergom-Budapesti) Főegyházmegye papsága 1892–2006* (Budapest, Szent István Társulat, 2008) 370–372.

³² Knauz munkáját bő egy évtizeddel megelőzte Ipolyi Arnold tevékenysége a Pozsonyi Káptalan könyvállományának összegzése tekintetében, aki 1856-ban adta ki az általa elkészített jegyzéket, vö. IPOLYI Arnold, *A pozsonyi káptalan XIV. századbéli könyvtára*, in *Új Magyar Múzeum* (1856) 1/161.

Lachmann [†1851]).³³ E módszer alkalmazására nagyszerű példa a Heinrich Friedrich Karl Freiherr vom Stein (†1831) által 1819-ben, Hannoverben megalapított, források kritikai kiadására létrehozott társaság, a Monumenta Germaniae Historica. Georg Heinrich Pertz (†1876) kiadói munkájának köszönhetően 1826-ban elindulhatott ennek a társaságnak az azonos nevű sorozata is.³⁴ Az említett szemlélet befolyása jól látható Knauz Nándor munkáján (amely Emil Albert Friedberg [†1910] mindmáig mértékadó lipcsei *Decretum Gratiani*-kiadása³⁵ előtt mindössze kilenc évvel jelenik meg). Ezzel együtt – kézenfekvő módon – nem kérhetők rajta számon a modern metodológia szabályai. Az is egyértelmű azonban, hogy katalógusa nem a kortársai által előszeretettel alkalmazott bővített inventárium formájában íródott. A kéziratok meghatározásánál és ismertetésénél arra törekszik, hogy a lehető legteljesebben leírja az exemplárokban fellelhető adatokat, tartalmi, kötés- és írásformai jellegzetességeket, és rögzítse mindazt, amit azonosítani tud, szigorúan megmaradva a rendelkezésére álló adatokból származó biztos következtetéseknél. Amennyiben a kéziratban valami szokatlant tapasztal, amelynek pontos meghatározását a fenti elvek alapján nem tudja elvégezni, úgy a megszokottól eltérő teljes szöveget is közli, mintegy a kézirat leírásának kiegészítéseként. Mindezen túlmenően – amennyiben megfelelő adatokat talál – leírja a kézirat történetét is, és ezzel a „proveniencia” és a „possessor” meghatározását is lényegileg segíti. Fontos alapelve, hogy bizonytalanság esetén, nem tesz befolyásoló állítást a kódexről. Munkájának gyengéje, hogy időbeli meghatározásai – amennyiben nincsenek támpontul szolgáló bejegyzések, vagy hiányosak – erősen pontatlanok. Ez utóbbitól eltekintve Knauz munkája mind tartalma, mind módszere tekintetében egyedülálló forrás a magyarországi középkori egyházi könyvkultúra, azon belül a kánonjogi és liturgikus művek kortárs használatának rekonstruálásához.

E helyütt öt kéziratot emelnénk ki a Knauz által összegzett középkori kánonjogi exemplárok közül. Az első – a szakértők számára talán a legérdekesebb – az Ms. 12: *Decretales Gregorii*.³⁶ Ahogy az magán a kötéstáblán is szerepel, a kézirat teljesen glossza nélküli, töredékes példány (80 infólió terjedelmű), ami az X 1.41.9-ig tart.³⁷ Knauz, noha a 14. századra datálja, nem talált titulus- és kánonszámozást a kézirat szövegének szerkezetében, bár a

³³ Részletesen vö. SZUROMI Szabolcs Anzelm, *Az egyházi források feldolgozásának szempontjai, in Kánonjog* (2006) 49–77, különösen 64–66.

³⁴ *Monumenta Germaniae Historica inde ab anno Christi quingentesimo usque ad annum millesimum et quingentesimum* (Berolini – Hannoverae – Monaci, MGH, 1826kk.).

³⁵ *Corpus iuris canonici I–II* (ed. Aemilus Friedberg; Lipsiae, Officina Bernhardi Tauchnitz, 1879–1881; repr. Graz, Akademische Druck und Verlagsanstalt, 1955; a továbbiakban: Friedberg) I.

³⁶ *Capitulum Poseniense Ms. 12: KNAUZ, A Pozsonyi Káptalannak kéziratái* 14.

³⁷ *Capitulum Poseniense Ms. 12: (Explicit) de hac causa cognoscere; vö. X 1.41.19: Friedberg II, 228.*

kétcolumnás szöveget kifejezetten „szép írás” típusúként jellemzi. A titulus- és kánonszámozás hiánya a korai eredetet, míg a „szép írás” az itáliai eredetet valószínűsíti. A glossza hiánya utalhat korai keletkezésre, de tulajdonítható a kézirat befejezetlenségének is. Megjegyzendő azonban, hogy a feltűnően széles margók ebben az időszakban az oktatásra szánt kánonjogi kódexek jellegzetességei közé tartoztak. Azt is érdemes hozzátenni, hogy a *Liber Extra* szövege a 41. titulus utolsó előtti kánonjánál szakad meg, így csak a kánon befejező gondolata,³⁸ valamint egy meglehetősen rövid 10. kánon hiányzik³⁹ a titulus teljességéhez,⁴⁰ amelynek utolsó három kánonja IX. Gergely pápa (1227–1241) regiszterében egymást követő három levél az 1227–1234-es időszakból.⁴¹ Ez viszont nem egy félbehagyott – befejezetlen – szövegtanúra utaló jel, hanem inkább egy teljes, de glossza nélküli (ami nem pusztán a Bernardus Parmensistől [†1266] származó glossa ordinaria⁴² hiányát, de a teljes, korai glosszális bejegyzések, illetve a glossa ordinaria előtti glosszális magyarázatok hiányát is jelenti) *Liber Extra* gyűjtemény töredékére utal, amely félbeszakad az utolsó ívfűzet utolsó verso oldalának legelső sora végével. A felsorolt adatokat mérlegelve – hozzávéve azt a tényt, hogy Knauz a Pozsonyi Káptalan könyvtárának 1277-es teljes pusztulását veszi alapul az egyes példányok kormeghatározásánál – a kéziratot Itáliában, nagy valószínűség szerint Bolognában másolt, 13. század közepéről származó kéziratnak tekinthetjük, amely 1425 előtt került a Pozsonyi Káptalan használatába, hiszen szerepel a káptalan 1425. évi könyvjegyzékében. Így középkori magyarországi használata bizonyos.

A második figyelemre méltó kánonjogi exemplár az Ms. 13: *Liber Extra* – *Liber Sextus*.⁴³ Knauz leírásából tudjuk, hogy a 266 fóliót tartalmazó különleges értéket képviselő kézirat kötéstábláján a Decretales, a kötéstábla

³⁸ X 1.14.19: „Causa restitutionis in integrum coram iudicibus ordinariis administrationem habentibus vel delegatis ab eis tractari poterit et finiri, sive hoc ipsi delegatis specialiter demandatum fuerit, sive in commissio eis negotio contingat incidere huiusmodi quaestionem. Delegati vero ab ordinariis, qui administrationem non habent, sed tantummodo facultatem iudicandi, seu arbitri de hac causa cognoscere.” A kánon itt szakad meg. Hiányzó befejezés: „[...] nequeunt, nisi coram eis mota fuerit incidenter. In matrimoniali quoque, liberali vel criminali causa, quum maiores iudices exigant, arbiter nequit assumi” (Friedberg II, 228).

³⁹ X 1.14.20: Friedberg II, 229.

⁴⁰ Az I. könyvből hiányzik a 42–43. titulus, valamint a szövegtanúból a további teljes II. (1–30. titulusok), III. (1–50. titulusok), IV. (1–21. titulusok) és V. könyv (1–41. titulusok).

⁴¹ X 1.41.18: *Regesta Pontificum Romanorum inde ab a. post Christum natum MCXCVIII ad a. MCCCIV*, II. (ed. Augustus Potthast; Berlin, Rudolphi de Decker, 1875; repr. Graz, Akademische Druck und Verlagsanstalt, 1957; a továbbiakban: Potthast) n. 9577; X 1.41.19: Potthast n. 9578; X 1.41.20: Potthast n. 9579.

⁴² Legkorábbi változata 1241-re készül el, végső formáját 1263-ra nyeri el. KUTTNER, Stephan, *Notes on the Glossa ordinaria of Bernard of Parma*, in *Bulletin of Medieval Canon Law* (1981) 86–93.

⁴³ *Capitulum Poseniense Ms. 13: KNAUZ, A Pozsonyi Káptalannak kéziratjai* 15.

belső oldalán pedig a „Salve. Iste liber est Ecclesiae Poson, quem Georgius prepositus cum scitu Capituli tum universitate, tam extra Universitatem pro usu suo tenuit et recepit in octava s. Martini (nov. 18) anno domini 1461” felirat volt olvasható. Ez a bejegyzés egyértelműen a Schomberg György pozsonyi prépost (†1486) általi használatra utal,⁴⁴ és két szempontból is megfontolásra ad okot. Schomberg Györgyről nemcsak az erős itáliai kötődései közismertek, hanem az is, hogy mind V. László (1453–1457), mind Mátyás király (1458–1490) követeként szolgálatot teljesített. Az előbbi uralkodó megbízásából Milánóban, az utóbbi kinevezése alapján Velencében. Mindezen túl az úgynevezett Pozsonyi Egyetemnek, vagyis az Academia Istropolitana⁴⁵ a helyettes kancellárja is volt. A kódexleírásból tudjuk, hogy a legelején 14 fólió kiegészítő anyag helyezkedett el, amelyet a *Liber Extra* teljes kánonállománya követett, egészen a fol. 205v-ig, ahol III. Lucius pápa (1181–1185) 1181. évi levelével befejeződött az V. könyv 41. titulusa (vö. X 5.41.11).⁴⁶ Knausz leírása alapján a kézirat ezt követően többfajta kiegészítést is tartalmazott, meglehetősen rendezetlen formában. Ezek közül kiemelkedik a díszített arbor consanguinitatis; a *Liber Sextus*, amelynek, úgy tűnik, mindössze egy kivonata került a kéziratba (excerpta), amely így csak a könyvek és titulusok felsorolására szorítkozott. Ezen túlmenően találunk IV. Ince (1243–1254) és IV. Sándor pápának (1254–1261) tulajdonítható írásokat, valamint a II. Lyoni Zsinattól (1274) származó rendelkezéseket.⁴⁷ A *Liber Extra* után beillesztett anyag egyfelől valószínűsíti, hogy az Ms. 13 egy kolligátum, amelyben mind az első hét bifóliót tartalmazó ívfüzetet, mind a fol. 205v után található hét ívfüzetet utólag illesztették a kódex gerincét képező *Liber Extra* anyagához. A kiegészítések sajátosságai a kánonjogi oktatásban való használatot és az annak a során végzett bővítéseket valószínűsítik. Ezzel a megállapítással visszajutottunk Schomberg György prépost személyéhez. Ismert, hogy az Academia Istropolitana 1465-ben történt megalapítását követően 1467-ben kezdte meg működését,⁴⁸ azaz hat évvel a Schomberg prépost általi használatról tanúskodó bejegyzés után.⁴⁹ Azt azonban semmiképpen nem vonhatjuk kétségbe, hogy egy ennyire becses, jól olvasható, teljes *Liber Extra* példány ne kapott volna helyet az egyetem létrejötte után a kánonjogi képzésben. Sőt, az Ms. 13-ban olvasható fokoza-

⁴⁴ Vö. SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái XII* (Budapest, Hornyánszky Viktor Könyvkiadóhivatala, 1908) 558.

⁴⁵ VICZIÁN János, *Pozsonyi Egyetem*, in *Magyar Katolikus Lexikon XI* (szerk. Diós István; Budapest, Szent István Társulat, 2006) 214–215.

⁴⁶ KNAUZ, *A Pozsonyi Káptalannak kéziratai* 15; vö. X 5.41.11: Friedberg II, 928.

⁴⁷ KNAUZ, *A Pozsonyi Káptalannak kéziratai* 16.

⁴⁸ KLANICZAY Tibor, *Egyetem Magyarországon Mátyás korában*, in *Irodalomtörténeti közlemények* (1990) 575–611, különösen 575–581.

⁴⁹ SZUROMI, *La fondazione delle università nel medioevo* 133.

tos kiegészítések nagy valószínűséggel ennek a használatnak az írásos és könyvészeti nyomairól tanúskodnak. Azaz az oktatás miatt folyamatosan egészítették ki a kötetet, már egy évtizeden belül. A fentebb felsorolt adatokból nagyon valószínű, hogy a kézirat eredeti anyaga egy 13. század második feléből származó itáliai, azon belül bolognai exemplár, amely 1425 előtt érkezett Pozsonyba, hiszen szerepel a Pozsonyi Káptalan 1425-ös könyvjegyzékében,⁵⁰ és eredetileg a káptalani, majd az egyetemi oktatásban kapott helyet. Így középkori magyarországi használata szintén bizonyos.

A harmadik, az Ms. 14-es jelzettel feltüntetett *Concordantia discordantium Canonum*.⁵¹ A leírásból sajnos nem túl sok egyedi megkülönböztető jegyet ismerhetünk meg azon túl, hogy 286 infólió méretű lapból álló kötet volt, tartalmát tekintve nem teljes: a *Decretum Gratian*nak csak az első egységét, a *Distinctiones* tartalmazta.⁵² Knauz szerint a kézirat a 14. században készült. Alaposabban megvizsgálva a leírást, az első két fólión (foll. 1r–2v) bírósági használatra utaló kiegészítéseket találunk. A glosszával ellátott *Decretum Gratiani* a fol. 3ra-n kezdődik (ami a Bartholomeus Brixiensis által 1240-re összeállított glossa ordinariára utal).⁵³ Ezt egészíthetjük ki a szép írásformával és a két kolumnába szedett szöveggel. A szép, olvasható írás – ahogy az Ms. 12 esetében is feltételezhető – nagy valószínűséggel a littera bononiensis alkalmazását jelöli. Mivel a kötéstábláján megtalálható bejegyzés meghatározza a pozsonyi Szt. Márton-templomot (Liber Ecclesie sancti Martini alias S. Saluatoris Poson.), valamint a már többször említett 1425. évi pozsonyi káptalani jegyzőkönyvben is szerepel, és olvasható benne Schomberg György pozsonyi prépost 1461-es bejegyzése, így nagy valószínűséggel állítható, hogy egy 13. század második feléből származó, itáliai – bolognai – *Decretum Gratiani* töredékes kötetéről van szó, amelynek a középkori magyarországi használata nem kétséges. Tekintettel a 15. századi bejegyzések tartalmára, a pozsonyi vikáriusi bíróság működésében lehetett szerepe.⁵⁴

A negyedik az Ms. 15-ös jelzetű *Decretales Gregorii IX*, amelynek címlapján a „Decretales Ecclesie Poson. Mutuate doctori Kalmo de Ratisbona” (1470) felirat szerepel.⁵⁵ A 281 infóliót tartalmazó kéziratot Knauz – az eddigiekhez hasonlóan – a 14. századra datálja. A *Liber Extra* ezen példánya jól olvasható, kétkolumnás, glossa ordinariával ellátott teljes gyűjtemény,

⁵⁰ KNAUZ, *A Pozsonyi Káptalannak kéziratjai* 16.

⁵¹ Capitulum Poseniense Ms. 14: KNAUZ, *A Pozsonyi Káptalannak kéziratjai* 17–18.

⁵² *Distinctiones* I–CI; vö. Friedberg I, 1–356.

⁵³ DOMINGO, Raffael, *Bartolomé de Brescia*, in *Diccionario General de Derecho Canónico I* (dir. Javier Otaduy – Antonio Viana – Joaquín Sedano; Pamplona, Thomson Reuters – Aranzadi, 2012) 625–626.

⁵⁴ Ms. 14: KNAUZ, *A Pozsonyi Káptalannak kéziratjai* 18.

⁵⁵ Capitulum Poseniense Ms. 15: KNAUZ, *A Pozsonyi Káptalannak kéziratjai* 18–19.

amelynek fol. 2r oldalán a vérrokonsági tábla kifejtését olvashatjuk, amelyet a verso oldalon két arbor consanguinitatis is követ. Ez a sajátosság mindenképpen bírósági használatra utal, amit alátámasztanak a kódex végi pápai dekretálisok is. Az 1470. évi bejegyzés alapján bizonyos a középkori magyarországi használat.

Ötödikként említjük az Ms. 16-os jelzetű kilenc főlőből álló kéziratot, amely a Bolognai Egyetem statútumát tartalmazza, 1317-ből.⁵⁶ Így keletkezését, a 14. századon belül, a jelzett dátum utánra helyezi Knauz Nándor. A szöveg több helyen utal Nicolaus Hungarus (Nicolaus de Ungaria) nyitrai főesperesre, az Esztergomi Főegyházmegyén belül. Knauz meghatározása szerint a nevezett Miklós főesperes (†1361) először prépost, majd a királyi kápolna vezetője (Károly Róbert király [1308–1342] jóvoltából), végül egri püspök volt.⁵⁷ A személy minden bizonnyal azonos Dörögdi Miklóssal, aki a Bolognai Egyetem növendéke volt 1317-ig, majd hazatérése után (1319) Tamás esztergomi érsek kancellárja és pozsonyi prépost (1320). 1329-ben az Esztergomi Káptalan érsekké választja Piast Boleszláv tostenzi herceg (1321–1328) utódául, de a pápai megerősítést nem nyerte el.⁵⁸ Lemondását követően 1330 és 1361 között az egri püspöki széket töltötte be.⁵⁹ A szöveg-tanút nagy valószínűség szerint saját maga hozta haza Bolognából, így az 1317-es dátum egyúttal a kézirat keletkezési dátuma is. Az említett bejegyzések alapján a kézirat középkori magyarországi jelenléte bizonyosnak tekinthető.

5. A MAGYARORSZÁGON MEGMARADT KÖZÉPKORI HASZNÁLATÚ KÁNONJOGI MŰVEK ÉS A TÖREDÉKKUTATÁS

1. Az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár állománya tekintetében Körmeny Kinga – figyelemmel az esztergomi középkori könyvállomány 1543-ban történt pusztulására és részbeni szétszóródására⁶⁰ – három Esztergom-

⁵⁶ Capitulum Posoniense Ms. 16: KNAUZ, *A Pozsonyi Káptalannak kéziratai* 19–20.

⁵⁷ Uo. 19.

⁵⁸ SZENDE László, *Dörögdi III. Miklós*, in *Esztergomi érsekek 1001–2003* (szerk. Beke Margit; Budapest, Szent István Társulat, 2003) 156–161.

⁵⁹ Részletesen vö. SUGÁR István, *Az egri püspökök története* (Budapest, Szent István Társulat, 1984) 107–108.

⁶⁰ A szétszóródásra és a fennmaradt középkori esztergomi kódexkultúra feltárására irányuló – már a 19. században megkezdett – kutatásokra és adatokra vonatkozó részletes összegzéshez: KÖRMENDY Kinga, *Az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, a ferences rendház és a Babits Mihály Városi Könyvtár állományának történeti áttekintése*, in *Magyar Könyvszemle* (1991) 20–40. Vö. CSAPODI Csaba, *A budai királyi palotában 1686-ban talált kódexek és nyomtatott könyvek* (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei. Új sorozat 15) (Budapest, Akadémiai, 1984); Uő, *A középkori magyarországi könyvtárak története* 25.

ban őrzött, középkori használatú kéziratra hívja fel a figyelmet, szem előtt tartva mind a fentebb rögzített időkorlátokat, mind a magyarországi használat alátámasztására szolgáló kritériumokat.⁶¹ Az első, az Ms. II. 3;⁶² amelyet a régi szakirodalom tévesen Perugiai Bernát (†1217) kódexeként tartott számon. Az Énekek énekéhez írt magyarázatokat tartalmazó kéziratot (*Expositiones in Cantica Cantorum*)⁶³ a legújabb kutatás a 12. század második harmadára teszi. A kódexben olvasható dedikációs megjegyzés – az Esztergomi Székesegyház részére – valószínűleg a 14. századból származik.⁶⁴ A második Esztergomban őrzött középkori használatú kánonjogi kézirat az Ms. II. 507, amely Nyás Dömötör (más néven: Nyási Demeter) formuláskönyve, az 1511 és 1521 közötti időszakból.⁶⁵ A formularium az esztergomi szentszéki (vö. esztergomi vikáriusi bíróság) dokumentumait tartalmazza. Bevezető tanulmányokkal, kritikai apparátussal, jegyzetekkel, konkordanciával és mutatókkal ellátott kiadása 2018-ban jelent meg.⁶⁶ Megjegyzendő, hogy a nevezett formularium közvetlen előzménye a Battyaneum R I 152 (Gyulafehérvár),⁶⁷ amelyet Beneéthy Máté (vagy Mátyás) formuláskönyveként tart számon a szakirodalom, és az esztergomi egyházi bíróság 1500 és 1512 közötti tevékenységét rögzíti.⁶⁸ Az említett utóbbi iratot – azaz az esztergomi szentszéki formuláskönyvet – Pozsonyba menekítették, ahol a káptalan könyvtára őrizte. Innen került Batthyány Ignáchoz, és jutott el Gyulafehérvárra (a szlovákiai eredetet Körmeny Kinga 1989-ben cáfolta).⁶⁹ Az Esztergomban őrzött harmadik középkori magyarországi használatú kézirat, az úgynevezett Szalkai-kódex, vagyis Szalkai László esztergomi érseknek (1524–1526)⁷⁰ a jogtörténet szempontjából is jelentős iskoláskönyve (Ms. II. 395), amelyet 1489–1490-re datálnak,⁷¹ és – bár írásos forrásaink nincsenek

⁶¹ Lásd: KÖRMENDY Kinga, *Szent Adalbert esztergomi egyházának kódexei, könyvei 1543 előtt, in Ezer év Szent Adalbert oltalma alatt* (Strigonium Antiquum IV) (szerk. Hegedűs András – Bárdos István; Esztergom, Primási Levéltár, 2000) 47–55, különösen 49.

⁶² Uo. 49.

⁶³ BIBLIOTHECA ECCLESIAE METROPOLITANAE STRIGONIENSIS, Ms. II. 3, pp. 2–161.

⁶⁴ Uo. p. 1: „Hunc codicem dedit P[er]n[h]a[r]dus s[an]c[t]o Adalberto”.

⁶⁵ KÖRMENDY, *Szent Adalbert esztergomi egyházának kódexei* 49.

⁶⁶ *Formularium Ecclesiae Strigoniensis* (Collectanea studiorum et textuum I/4) (ed. Petrus Erdő – Cornelius Szovák – Petrus Tusor; Budapest, Gondolat, 2018). A bevezető tanulmányokat írták: ERDŐ Péter (xi–xvi, xlix–liv), SZOVÁK Kornél (xvii–xl, lv–lxxviii), SARBAK Gábor (xli–xlvi, lxix–lxxxiv).

⁶⁷ Újabbán, vö. SARBAK Gábor, *Formuláskönyvek a középkori Magyarországon*, in *Formularium Ecclesiae Strigoniensis* lxxix–lxxxiv, különösen lxxiii–lxxiv.

⁶⁸ ERDŐ Péter, *Középkori egyházi bíráskodás és a Nyási-formulárium*, in *Formularium Ecclesiae Strigoniensis* xlix–liv, különösen lii.

⁶⁹ KÖRMENDY, *Középkori esztergomi könyvgyűjtemények* 42–43, 45.

⁷⁰ VARGA Lajos, *Szalkai I. László*, in *Esztergomi érsekek 1001–2003* 234–239.

⁷¹ Ismertetése és digitalizált elérhetősége: http://esztergom.bibliotheca.hu/scan/ms_ii_395/index.html (2020.04.30.).

a kézirat 1526 és 1811 közötti történetéről – valószínűleg a nagyszombati időszakban, kanonoki adományozással kerülhetett a Főszékesegyházi Könyvtár állományába, ahol 1543 előtt használhatták.⁷²

2. Az MTA Könyvtár Kézirattárának egyházi tartalmú középkori kódextörédekeit 1983-ban Erdő Péter foglalta össze egy tizennyolc tételből álló, bevezetővel ellátott elemzésben.⁷³ Az akkor mintegy kilencszáz töredéket magában foglaló fragmentumgyűjtemény egyházi anyagának áttekintése⁷⁴ az Európában legelterjedtebb kánonjogi munkák 13–15. századi anyagának jelenlétét bizonyította, de a rendelkezésre álló adatok szűkösége következtében az egyes töredékek középkori magyarországi jelenlétéről, így használatukról sem lehetett biztos állításokat megfogalmazni (még a Knauz-hagyatékából származó fragmentumok kapcsán sem).⁷⁵ Erdő a tizennyolc tétel közül mindössze két töredék esetében szerepelteti felsorolásában a magyarországi kortárs használat lehetőségét. Az első a T 185 (*Commentarium in Decretales Gregorii IX*) a 13–14. századból,⁷⁶ a második pedig a T 301 (*Decretum Gratiani cum apparatu glossarum*)⁷⁷ a 13. század első feléből. Mindazonáltal egyik töredék sem tartalmaz olyan megkülönböztető adatot, amely alapján valószínűsíthető lenne a középkori magyarországi használatuk. A T 301 különlegesen is értékes szövegtanú, mivel a *Decretum Gratiani* megőrzött szövegéhez kapcsolt eredeti glossza nem a glossa ordinaria, hanem a Johannes Teutonicus (†1245) által összeállított apparátus, amely jól láthatóan kiegészítésre került a Bartholomeus Brixiensis által 1240-re összeállított glossa ordinariával. A töredék egyedi tulajdonságai alapján annak inkább francia, azon belül párizsi eredetét lehet valószínűsíteni. A további tizenhat töredék között találunk a *Decretum Gratianiból*,⁷⁸ a *Compilatio Primából*,⁷⁹ Peñaforti Szt. Raymund *Summájából*,⁸⁰ a *Liber Extrából*,⁸¹ lectu-

⁷² KÖRMENDY, *Szent Adalbert esztergomi egyházának kódexei* 49. Itt köszönöm meg Körmendy Kinga személyes közlését.

⁷³ ERDŐ Péter, *Az Akadémiai Könyvtár Kézirattárának egyházi tartalmú középkori kódextörédei*, in *Magyar Könyvszemle* (1983) 251–256.

⁷⁴ Vö. VIZKELETY, András, *Beschreibendes Verzeichnis der altdeutschen Handschriften in ungarischen Bibliotheken II* (Wiesbaden, Harrassowitz, 1973) 11–12.

⁷⁵ ERDŐ, *Az Akadémiai Könyvtár...* 251. A Knauz-hagyatékáról részletesen vö. KÖRMENDY Kinga, *A Knauz-hagyaték kódextörédei és az esztergomi egyház középkori könyvtárának sorsa* (Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei. Új sorozat 7) (Budapest, Akadémiai, 1979).

⁷⁶ 8. szám: ERDŐ, *Az Akadémiai Könyvtár...* 255.

⁷⁷ 12. szám: uo. 255.

⁷⁸ T 617 (18. szám).

⁷⁹ T 901/5 (1. szám).

⁸⁰ T 901/11–12 (2. szám).

⁸¹ T 37 (5. szám); T 42–43 (6. szám); T 61 (7. szám); T 212 (9. szám); T 265 (11. szám); T 488 (15. szám); T 489b (16. szám).

rákból,⁸² gyóntatási kézikönyvből,⁸³ jogi szótárból⁸⁴ és szerzetesi státútumból⁸⁵ származó anyagot. Hozzá kell tennünk, hogy a felsorolt listában szereplő töredékek a legtöbb esetben nem adnak elégséges támpontot a „proveniencia” és a középkori „possessor” meghatározására. Ennek ellenére egyes esetekben sajátosságaik alapján valószínűsíthetjük a németalföldi (T 901/11–12; T 225), a francia (T 901/5; T 301) és az itáliai (azon belül Róma [T 384] és Firenze [T 563]) eredetet.

3. Hasonló megfigyeléseket tehetünk a soproni kánonjogi kézirat-töredékek és eredetük kapcsán. A Res Libraria Hungariae kutatócsoportnak köszönhetően feldolgozásra került soproni anyagban huszonzét kánonjogi töredéket számolhatunk össze.⁸⁶ A legkorábbi töredék 11/12. századi (*Decretum Burchardi Wormatiensis* [a kánongyűjtemény eredeti összeállítási dátuma: 1008–1022]⁸⁷), a legkésőbbiek a 14. század második feléből valók. Áttekintve a felsorolt töredékeket, egyik esetében sem találunk olyan külső vagy belső tény, illetve sajátosságot, amely a középkori magyarországi használatot valószínűsítene. A kánonjogi munkák figyelemre méltó gazdagságát precízen bemutató katalógus adatait a proveniencia-meghatározás tekintetében több töredék esetében azóta pontosítani tudjuk: az n. 68 – *Decretum Burchardi Wormatiensis*.⁸⁸ strasbourgri; az n. 69 – *Liber Extra*.⁸⁹ francia (és nem itáliai); az n. 71 – *Liber Sextus*.⁹⁰ németalföldi; az nn. 74–83 – *Speculum iudiciale* (Gulielmus Durandus).⁹¹ németalföldi; az nn. 84–88 – *Summa de casibus conscientiae*.⁹² itáliai; az nn. 89–95 – *Decretum Gratiani*.⁹³ krakkói jellegzetességeket mutatnak.

4. Jelenleg ígéretesek az MTA-OSZK Res Libraria Hungariae Kutatócsoport folyamatban lévő kutatásai, amelynek töredék-feldolgozási és -leírási anyagában huszonzét olyan fragmentum található, amelyek valószínűleg kánonjogi vonatkozásúak. Ezek azonosítása többségében megtörtént. A művek

⁸² T 26 (4. szám); T 225 (10. szám); T 487 (14. szám).

⁸³ T 384 (13. szám).

⁸⁴ T 23 (3. szám).

⁸⁵ T 563 (17. szám).

⁸⁶ *Mittelalterliche lateinische Handschriftenfragmente in Sopron 90–113* (nn. 68–95).

⁸⁷ A gyűjteményről részletesen vö. HOFFMANN, Hartmut – POKORNY, Rudolf, *Das Dekret des Bischofs Burchard von Worms. Textstufen – Frühe Verbreitung – Vorlagen* (MGH Hilfsmittel 12) (München, MGH, 1991); AUSTIN, Greta, *Shaping church law around the year 1000. The Decretum of Worms* (Church, Faith and Culture in the Medieval West) (Aldershot, Ashgate, 2009); SZUROMI, Szabolcs Anzelm, *Pre-Gratian Medieval Canonical Collections – Texts, Manuscripts, Concepts* (Aus Recht und Religion 18) (Berlin, Frank & Timme, 2014) 45–58.

⁸⁸ *Mittelalterliche lateinische Handschriftenfragmente in Sopron 90*.

⁸⁹ Uo. 91.

⁹⁰ Uo. 93.

⁹¹ Uo. 95–102.

⁹² Uo. 103–106.

⁹³ Uo. 107–113.

között ismét a legjelentősebb 12–14. századi kánonjoggyűjteményeket (vö. *Decretum Gratiani, Liber Extra*) és a kánonjogtudomány meghatározó segédkönyveit találjuk (vö. Gulielmus Durandus: *Speculum iudiciale*).⁹⁴

6. KÖVETKEZTETÉSEK

Fentebb több szempontból igyekeztünk bemutatni és módszertanilag elemezni a középkori magyarországi használatú kéziratállomány és azon belül a kánonjogi szövegtanúk szakszerű tudományos feldolgozását, elsődleges hangsúlyt helyezve a „proveniencia” és a „possessor” meghatározásának objektív kritériumaira és támpontjaira. Ehhez a három legfőbb megközelítési forma szigorú álláspontját érvényesítettük az utóbbi két évtized tényszerű nemzetközi eredményeit, tapasztalatait és elméleteit is felhasználva. Mindhárom forma (a proveniencia- és possessorvizsgálat elméleti alapelvei [1]; a datálás és a középkori állományhoz sorolás alapelvei [2]; a 19–21. században már ismertett kódexek és töredékek leírásában érvényesítendő elvek [3]) további – különböző tudományágakhoz és tudományterületekhez tartozó – szaktudományi megközelítéssel felosztható és még részletesebben elemezhető (vö. történelemtudomány, kultúrtörténet, irodalomtudomány, nyelvtudomány, zenetudomány, művelődéstörténet, egyháztörténet, kánonjog [kánonjogi forrás-, irodalom- és intézménytörténet], kodikológia, paleográfia, művészettörténet, filológia stb.). Mindez meglehetősen komplex, nagyszámú adatot és következtetést tartalmazó képet vázol fel, amelyen belül minden apró részlet megfontolása elengedhetetlen egy konkrét középkori exemplárnak a lehető legteljesebb leírásához, beleértve előzményeit, keletkezési körülményeit, használatának következményeit, valamint közvetlen és közvetett hatását. Ez messze túlmutat az elemzett kézirat adatainak katalógusban történő rögzítésén (vö. ellenben az úgynevezett „descriptivus” = „leíró” katalógus módszertani sajátosságaival).⁹⁵ A proveniencia és a possessor

⁹⁴ Itt köszönöm meg Sarbak Gábornak, az MTA–OSZK Res Libraria Hungariae Kutatócsoport vezetőjének, hogy a folyamatban lévő töredékkutatásról és az egyes töredékek azonosításáról részletes áttekintést nyújtott.

⁹⁵ A kéziratok ilyen jellegű komplex leírását lásd: *Descriptive Catalogue of Penitential Manuscripts (7th–12th century) in the British Library* (ed. Szuromi, Szabolcs Anzelm; London [megjelenés alatt]); *A Catalogue of Canon Law Manuscripts of the Abbey of Saint Germain des Prés in the Russian National Library of St. Petersburg – Каталог канонических рукописей аббатства Сен-Жермен-де-Пре в Российской национальной библиотеке Санкт-Петербурга I–II* (ed. Szuromi, Szabolcs Anzelm; St. Petersburg [megjelenés alatt]); *Descriptive Catalogue of the Medieval Canonical Manuscripts in the Library of Gonville and Caius College (Cambridge) I* (ed. Szuromi, Szabolcs Anzelm [megjelenés alatt]); *Descriptive Catalogue of the Medieval Canonical Manuscripts in the Library of Corpus Christi College (Cambridge) I* (ed. Szuromi, Szabolcs Anzelm [megjelenés alatt]).

megjelöléséhez szükséges alapelvek rögzítése kellő tárgyilagossággal megmutatta, hogy a származási hely, a megrendelő, a középkori tulajdonosok (akár személy, akár intézmény) meghatározása lényegileg befolyásolja az adott régió, ország, helység (állami vagy egyházi közigazgatási-kulturális székhely) műveltségéről – esetünkben az egyház kánonjogászai értelmiségéről – kialakítható képet, de magáról a mindennapos műveltség – vö. az egyházi jogszolgáltatás szintje kortárs európai összehasonlításban – állapotáról is objektív tényeket tár fel.

Ennek tükrében az első megközelítésből származó következtetés az egyes kódexek és kódextöredékek keletkezési helyének kellően kritikus meghatározására irányul, a jelen tanulmányban felsorolt – az exemplárban szereplő – egyedi információk figyelembevételével (felhasználva az európai könyvtárakban fellelhető teljes középkori példányok alapján és azok sajátosságaiból megismert és dokumentált tényeket). Amennyiben ilyen egyedi adat nem áll rendelkezésre, vagy az exemplárt leíró által nem felismerhető, úgy a proveniencia meghatározása elhagyandó, de a kézirat/kézirattöredék pontos – az azonosíthatatlan sajátosságokat is magában foglaló – leírása elengedhetetlen. Ezzel együtt, a számos esetben rendelkezésre álló közvetett – nem a konkrét kéziratról készült kortárs írott forrásból származó – információk, lehetőleg minél teljesebb felsorolása hangsúlyosan ajánlott (vö. az említett tudományágak és tudományterületek vizsgálatából származó adatokat). A possessormeghatározás konkrét tulajdonosi vagy használati bejegyzések nélkül csakis olyan tárgyilagos kiegészítő információk alapján történhet, amelyek alkalmasak az azonosításra (pl. a kódex használati helyének sajátosságaiból fakadó kifejezések, bejegyzések, kiegészítések vagy az egyéni latinitás); vagy olyan külső, kortárs (vagy kortárs regiszterre hivatkozó) katalógusok, illetve más hiteles írott források, esetleg közvetett tények – különböző segéd tudományok tényeinek egybehangzó eredménye – alapján, amelyek megalapozott bizonyítékul szolgálnak.

A második megközelítési irány – a középkori állományhoz sorolás alapelvei – szoros kapcsolatban van az eddig összegzett szempontokkal. A középkori kéziratok datálása az utóbbi két évtizedben egyre pontosabb meghatározásra törekszik. A datálást azonban nemcsak a 18–19. századi kutatások nem kezelték a fontosságának megfelelő súllyal, hanem sajnos a 20–21. században is érzékelhető másodlagos és túlzottan rugalmas figyelembevétele. Ennek alapja általában a datálás pontosításához rendelkezésre álló adatok szűkössége. Egy-egy exemplár dátuma azonban szoros kapcsolatban van a tartalmazzott szöveg használatával, a kézirat megszületésének okával, használati helyével, valamint lokális és esetleg egyetemes jellegű befolyásával. A kéziratok minél pontosabb datálása, valamint az adott régió, ország, település középkori állománya korszakhatárainak rögzítése – annak ellenére,

hogy ez nemcsak az egyes tudományok felosztása szempontjából (vö. történelemtudomány, irodalomtudomány, kánonjogtörténet), de akár országrészenként is eltérő lehet – újrendezheti az egyes országok és különösen Európa középkori írott kultúrájáról alkotott képünket. Ugyanez igaz a kánonjogi kultúra, az egyházfegyelmi előírások és a kánonjogi tudománytörténet precíz adatainak definiálása területén is.

A harmadik megközelítés, az eddigi – leginkább a 19–21. században készült – kódex/kódextöredék-leírásokban érvényesülő elvek figyelembevétel és – amennyiben szükséges – felülvizsgálatát jelenti. A klasszikus és középkori kéziratok kritikai elemzésének és közzétételének korábban sosem látott felvirágzása, amely különösen a német tudományosságnak köszönhető, mindmáig uralja a középkori kéziratok állomány megmaradt – vagy korábban regisztrált – emlékei feldolgozásának módszerét.⁹⁶ Jól láthatunk azonban, hogy a 19. századra letisztult kritikai módszer változtatás nélküli „hibernálása” akadályozza a középkori kódexkultúra kortárs helyzetének lehető legpontosabb rekonstruálását a konkrét európai országok területén belül. Mind a korai – Knauz Nándor által összeállított –, mind az újabb esztergomi, MTA Könyvtárhoz tartozó, mind a soproni és az OSZK állományához köthető kánonjogi töredékek áttekintése jól mutatta, hogy miként tisztult le lépésről lépésre a kódex/kódextöredék-kutatás módszere, a vizsgált és felsorolt tények sora. Ez az összehasonlítás egyúttal rávilágított a leírásokban feltüntetett adatok irányában támasztott egyre pontosabb igényekre is.⁹⁷ Mindazonáltal fontos kellő körültekintéssel kezelnünk a 17–19. századi nagyszámú könyvvásárlásokat, amelyek részben a török hódoltság miatt elpusztult magyarországi könyvállományt voltak hivatva pótolni. Az említett időszakban hazánkba érkezett kötetekre és a kötéstábláikból kibontott töredékekre – hacsak kifejezett utalás, kiegészítés stb. nem támasztja alá – nem tekinthetünk úgy, hogy azok a magyarországi középkori kódexkultúra, illetve középkori kánonjogi műveltség szövegtanúinak töredékei. Ezzel párhuzamosan viszont kutatásunk sajátos tárgyát kell, hogy képezze a fellelt kódexek és töredékek tartalmának, keletkezési idejének és eredeti lokalizációjának a lehető legpontosabb leírása (felhasználva a legszélesebb nemzetközi szakmai kutatási eredményeket). Ezzel az európai írásos kultúra – azon belül a kánonjogi műveltség – egyre pontosabb meghatározását, így magyarországi jelenlétének megismerését és megértését is szolgáljuk.

⁹⁶ SZUROMI Szabolcs Anzelm, *Egyházjogi metodológia* (Bibliotheca Instituti Postgradualis Iuris Canonici Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae I/8) (Budapest, Szent István Társulat, 2011) 13–14, 73–75.

⁹⁷ Az említett folyamathoz vö. GANZ, David, *Latin Paleography since Bischoff*, in *OMNIA DISCE. Medieval Studies in Memory of Leonard Boyle, O.P.* (Church, Faith and Culture in the Medieval West) (ed. Anne J. Duggan – Joan Greatrex – Brenda Bolton; Aldershot, Ashgate, 2005) 91–107.